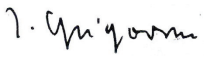
Arhitect Ioana Grigorescu - Un Restaurator De Expresie Modernă

Arhitect Ioana Grigorescu - Un Restaurator De Expresie Modernă

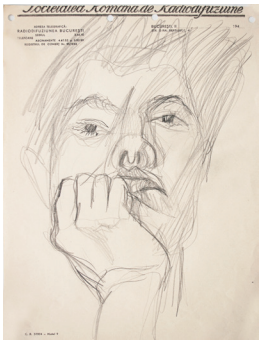

Fascimilul semnăturii Ioanei Grigorescu

Opera de arhitect a Ioanei Grigorescu este o temă de cercetare nu numai plină de interes, dar în multe privinţe surprinzătoare. Cu lucrări remarcabile, având admiratori înfocaţi, uneori poate prea exageraţi atunci când o consideră cea mai semnificativă personalitate a restaurării monumentelor din România anilor ’60-’70, fără să fie însă prea departe de adevăr. Ioana Grigorescu a avut însă şi contestatari neîmpăcaţi, care i-au privit lucrările cel puţin rezervaţi, de multe ori apreciindu-le ca fiind abordate neştiinţific, unii păstrându-şi până astăzi antipatia. În cele ce urmează, pe baza cercetării fondului Iona Grigorescu aflat în Arhiva UAR, vom prezenta numai câteva aspecte interesante legate de studiile universitare ale Ioanei Grigorescu. Acesta este un prilej să se cunoască succint câteva proiecte de şcoală de acum circa 80 de ani şi mai ales modul de certificare şi secretizare ale lucrărilor. Procedeele folosite urmăreau evitarea fraudei, pentru care elaborarea proiectelor era făcută obligatoriu numai în şcoală, practică aplicată şi controlată foarte strict şi care s-a menţinut până în anii 1970.

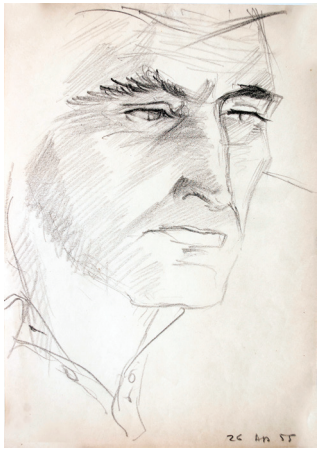

Autoportrete 1938, ~1945, 1955

IOANA SABINA GRIGORESCU, (n. 4 martie 1915, Bucureşti - d. 13 noiembrie 2006, Bucureşti), între 1934-1941 a urmat Academia/Facultatea de Arhitectură, unde un timp l-a avut profesor de atelier pe arh. Constantin Iotzu. În anii de facultate, printre colegii săi s-au numărat şi viitorii arhitecţi Tiberiu Ricci, Gheorghe Lykiardopol, Eugen Chefneux, Pompiliu Macovei, Ludovic (Louis) Staadecker, Nicolae Bădescu, Nicolae Goga, Alexandru Steriadi. Peste nu multă vreme, aproximativ un deceniu şi ceva, unii dintre ei vor avea destine diametral opuse, câţiva ocupând sub regimul comunist poziţii importante în arhitectura postbelică sau înalte funcţii publice, iar alţii vor suferi ani grei în detenţie din motive politice.

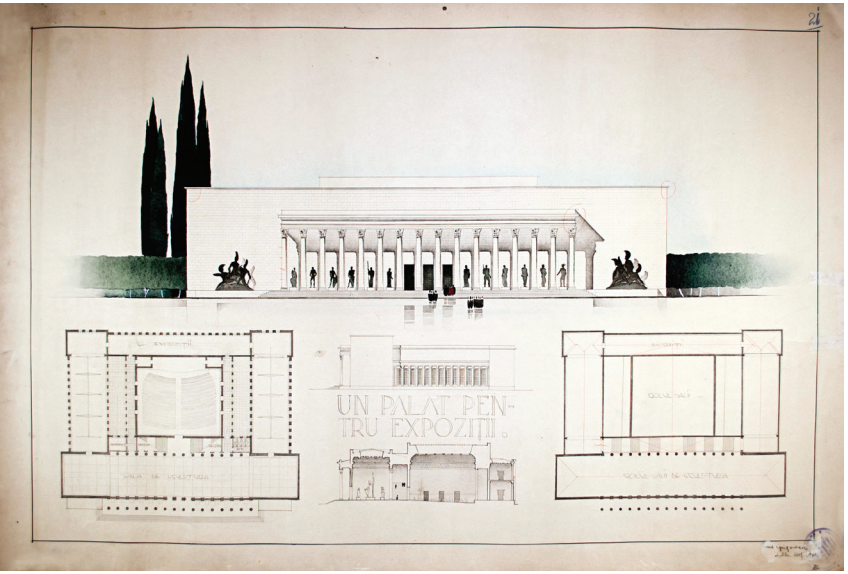

Nicolae Diaconu, 1955, desen Ioana Grigorescu

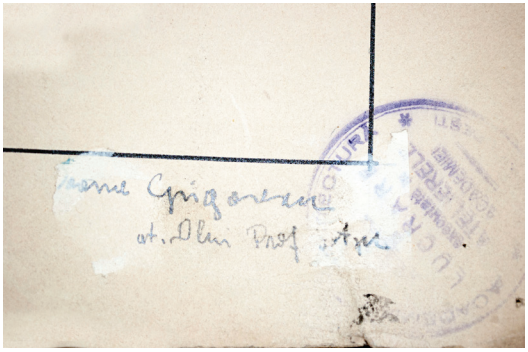

Ioana Grigorescu şi câţiva din colegii săi, mai 1936. 1. Eugen Chefneux, 2. Nicolae Goga, 3. Tiberiu Ricci, 4. Ioana Grigorescu, 5. Gheorghe Lykiardopol, 6. Alexandru (Sandu) Steriadi, 7. Pompiliu Macovei, 8. Ludovic (Louis) Staadecker, 9. Tudor Oteteleşeanu. Foto Jachel Soef, din colecţia Tudor Oteteleşeanu.

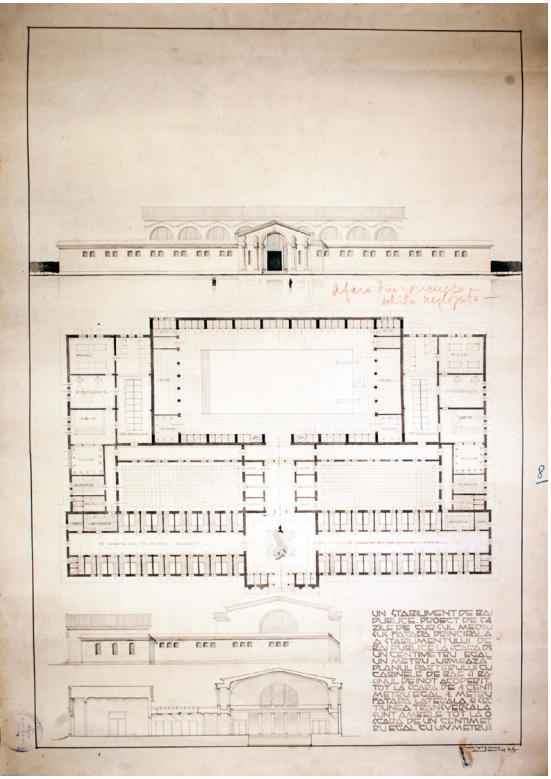
Cu toate că în şcoală erau dominante orientările spre arhitectura clasică sau neoromânească, încă de atunci Ioana Grigorescu şi-a manifestat interesul entuziast pentru arhitectura şi arta modernă, formându-şi abilităţi profesionale temeinice în acest sens. Un prim proiect de şcoală al Ioanei Grigorescu găsit în Arhiva UAR este anterior anului 1938, datare sugerată de numele Şcolii, ACADEMIA DE ARHITECTURĂ * BUCUREŞTI, înscrisă pe circumferinţa ştampilei de formă rotundă (ø circa 63 mm), parţial lizibilă, aplicată pentru secretizarea proiectului pe colţul din dreapta jos a planşei. În centrul ştampilei se mai preciza LUCRARE executată în ATELIERELE ACADEMIEI.

„Palat pentru expoziţii”, proiect de şcoală al Ioanei Grigorescu, ante 1938

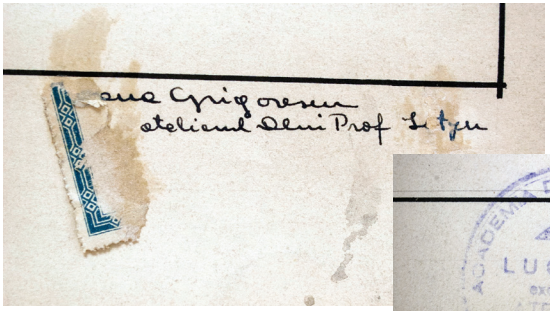
Ştampilă de secretizare a unui proiect la Academia de Arhitectură, ante 1938

„Stabiliment de băi publice”, proiect de şcoală al Ioanei Grigorescu, ante 1938

De mână, cu cerneală, era înscris pe două rânduri *Ioana Grigorescu / at. D lui Prof. Iotzu,* în jurul căreia se disting urmele etichetei de secretizare a lucrării. Tema proiectului, probabil din categoria celor scurte, de verificare, este UN PALAT PENTRU EXPOZIŢII (titlu scris cu majuscule), rezolvat în stil clasic modernizat, abordare agreată în epocă, mai ales oficial. Clădirea propusă are o volumetrie simplă şi clară, un paralelipiped masiv, care cuprinde perimetral săli de expunere. Pe latura intrării principale este o zonă înaltă, pentru sculptură, iar pe celelalte laturi, dezvoltate pe două niveluri, sunt spaţii destinate picturii sau pentru expoziţii. Toate acestea cuprind la mijloc o impunătoare sală de conferinţe. Monumentalitatea edificiului este sporită şi de un portic de intrare în stil corintic colosal, între coloanele căruia sunt dispuse statui, iar pe plinurile din stânga-dreapta porticului se profilează grupuri statuare schiţate într-un posibil stil greco-arhaic. Redactat în tuş negru pe hârtie de desen albă, format 123x85 cm,[2] proiectul este randat discret în acuarelă.

Anterior anului 1938 poate fi datat şi alt proiect, probabil tot de verificare sau schiţă de schiţă, cu tema STABILIMENT DE BĂI PUBLICE, rezolvată într-o soluţie cu o volumetrie masivă, care poate sugera nişte terme romane, tratate într-o modalitate care n-a convins, proiectul fiind apreciat *afară din concurs / schită neglijentă*, conform unui înscris făcut cu creionul roşu în partea dreaptă sus a planşei. Cu dimensiunea de 80x120 cm, aceasta este dispusă vertical, cu chenar, desenul fiind executat cu tuş negru la scara „un centimetru egal un metru", respectiv 1:100.

Semnături pe proiectul „Stabiliment de băi publice"

Ştampila şi sigla SAR

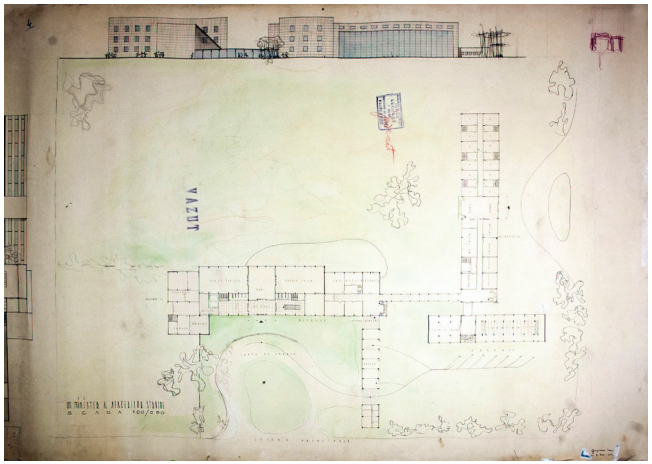

Ştampila pe proiectul „Stabiliment de băi publice"

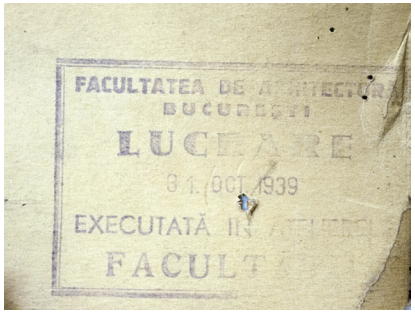
În colţul din stânga jos este aceiaşi ştampilă rotundă descrisă mai sus, care certifică excutarea lucrării în atelierele şcolii, cu menţiunea că amprenta este mai lizibilă, distingându-se clar sigla Academiei, un echer sprijinit pe ipotenuză, încrucişat în ax cu un compas cu braţele în sus şi deschis într-un unghi de circa 30^0.

Un desen foarte asemănător, dar răsturnat la 180^0, la care echerului şi compasului îi era asociat un teu, forma şi sigla Societăţii Arhitecţilor Români. În dreapta jos a planşei este înscris cu tuş negru, de mână, *Ioana Grigorescu / atelierul Dlui Prof Iotzu* şi se mai văd urmele etichetei de secretizare. Alt proiect, de patru zile, desenat de asemenea pe o planşă 123x85 cm, are ca temă UN MINISTER AL AFACERILOR STRĂINE, în acest caz soluţia propusă încearcă o abordare modernă, cu o volumetrie P+2, pavilionară şi chiar dacă redactarea este schematică şi cu multe inabilităţi, frapează îmbinarea zonelor tratate cu pereţi cortină cu zone subliniate de jocul plin/gol sau dominate de ferestre dispuse în benzi orizontale.

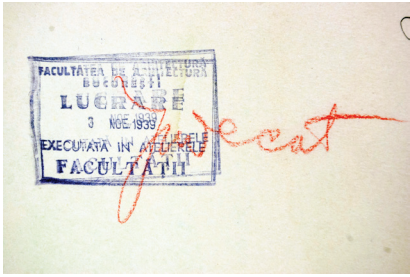

„Un minister al afecerilor străine”
proiect de şcoală al Ioanei Grigorescu, 1939

Certificarea executării proiectului în cadrul şcolii este făcută de ştampile care reflectă noua situaţie administrativă a acesteia. În coţul sânga jos este amprenta unei ştampile dreptunghiulare, cu dimensiunea de 65x40 mm, cu înscrisul FACULTATEA DE ARHITECTURĂ / BUCUREŞTI / LUCRARE / EXECUTATĂ IN ATELIERELE / FACULTĂŢII,[3] care la mijloc cuprinde mult mai mic şi data începerii proiectului, 31 OCT. 1939, sugerând că se folosea o ştampilă metalică cu sistem rotativ pentru dată, model uzual atunci la registraturi, dar mai ales la poştă.

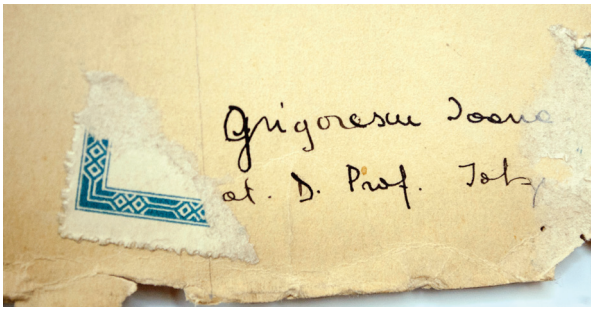
Ştampila din 31 oct. 1939 pe proiectul „Un minister al afecerilor străine”

Ştampila din 3 noe. 1939 pe proiectul „Un minister al afecerilor străine”

O a doua amprentă a aceleiaşi ştampile, dar cu data de 3 NOE. 1939, când s-a terminat proiectul, este în partea de centru sus a planşei, cu înscrisul *judecat* făcut de mână cu creionul roşu. Pe planşă mai este o ştampilă de control, simplă, fără chenar, de dimensiuni mari, 75x22 mm, cu înscrisul VĂZUT, prin care se confirma o dată în plus redactarea proiectului în atelierele şcolii. Toate acestea ilustrează strictețea desfăşurării probelor de proiectare, care trebuiau să se facă strict numai în incinta şcolii. La vremea aceea, dar şi

cu mult înainte, apoi până prin 1971, când se termină mandatul de rector al arh. Ascanio Damian, se sancţiona dur orice tentativă de redactare a proiectolor în afara atelierelor şcolii, situaţie suspicionată ca ar favoriza elaborarea lor de către alţii.

Semnături pe proiectul „Un minister al afecerilor străine”

Ca de obicei în dreapta jos este înscris *Grigorescu Ioana / at. D. Prof Iotzu*, cu urme de la eticheta de secretizare. Interesul Ioanei Grigorescu pentru arhitectura şi arta de avangardă este evidenţiat cu pregnanţă şi-n alt proiect de verificare sau poate o schiţă de schiţă din 26 aprilie 1941 pentru amenajarea holului unei instituţii, a cărui principală decoraţie este un mare panou decorativ.

Detaliu panou decorativ

Proiect de şcoală al Ioanei Grigorescu pentru amenajarea holului unei instituţii 26.aprilie.1941

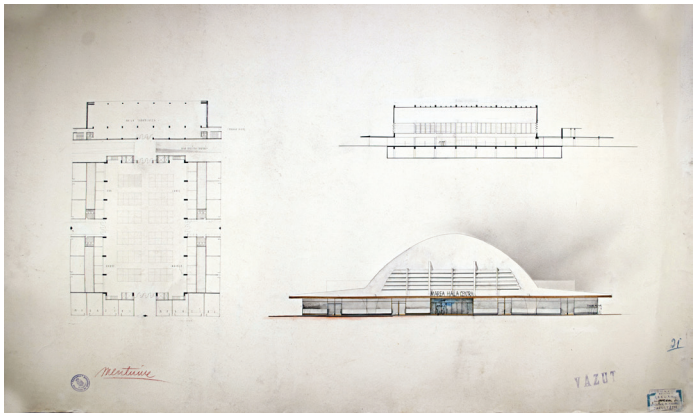
Schiţa acestuia reflectă o dată în plus preocuparea Ioanei Grigorescu din prima jumătate a anilor ’40 pentru grafica lui Pablo Picasso, în maniera practicată de el în anii 1920. Redactat în tuş negru pe hârtie de desen albă, format 123x85 cm, proiectul este randat în acuarelă, cu tonuri puternice, fiind de remarcat calitatea artistică a lucrării.

Şi-n acest caz s-a respectat procedura de secretizare a proiectului, practicată cu ştampilele uzuale din 1938, de când Şcoala de Arhitectură, până atunci cu titlul de Academie, funcţiona ca facultate cuprinsă în Politehnică.

O soluţie probabil mai îndăzneaţă pentru anii aceia propune Ioana Grigorescu şi-n alt proiect din iunie 1941, presupunem recuperarea unei restanţe şi care a fost laureat cu o *menţiune,* consemnată într-un înscris făcut cu un creion roşu închis.

Ştampilă de secretizare a proiectului din 26.aprilie.1941

„Hală comercială” proiect de şcoală al Ioanei Grigorescu din iunie 1941

Tema este o hală comercială a cărui spaţiu principal este acoperit cu o boltă parabolică care descarcă pe arce puternice echilibrate de console care susţin acoperişul spaţiilor laterale. Redactarea, tot pe hârtie, format 123x80cm, este foarte sobră, practic alb-negru, cu câteva foarte mici accente de culoare pe faţadă.

La aceleaşi ştampile şi proceduri de secretizare ca în cazul proiectului din aprilie 1941 se mai adaugă ştampila rotundă a facultăţii (ø circa 32 mm). În mijloc aceasta are stema mică a României, sub care, pe rotund, este înscrisul BUCUREŞTI, iar pe circumferinţa este înscrisul ROMANIA*Facultatea de Arhitectură*.

Ştampilă de secretizare a proiectului din iunie 1941

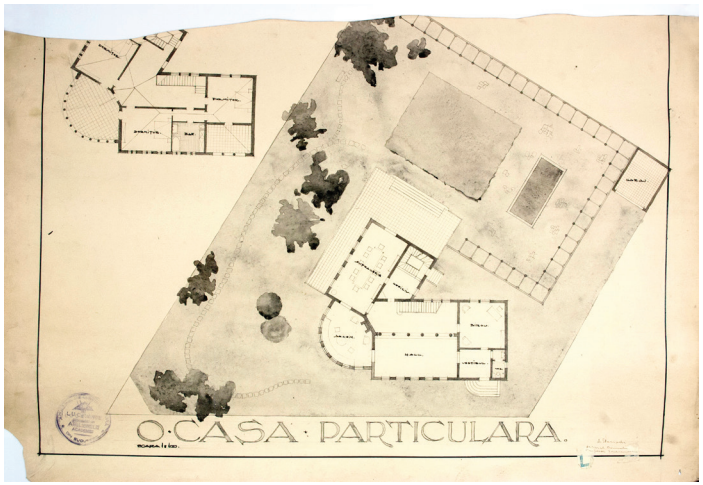

Ştampilă de control VĂZUT, aplicată pe proiectele de şcoală

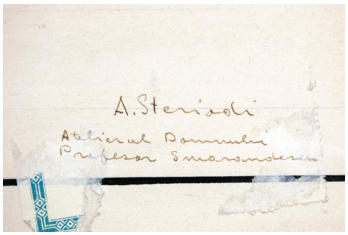

Ştampila rotundă a Facultăţii de Arhitectură

Tot în Fondul Ioana Grigorescu din Arhiva UAR s-a mai găsit şi un fragment de 83x58 cm dintr-o planşă cu un proiect de şcoală al lui Alexandu Steriadi (un timp prieten al Ioanei Grigorescu), datând anterior anului 1938, cu tema O CASĂ PARTICULARĂ.

„O casă particulară”, proiect de şcoală a lui Alexandru Steriadi, ante 1938

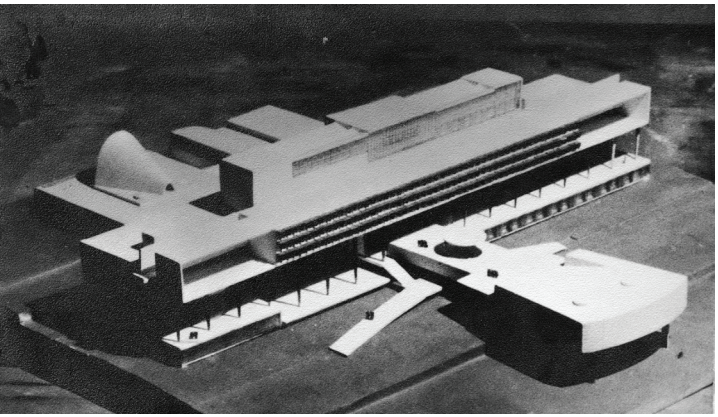

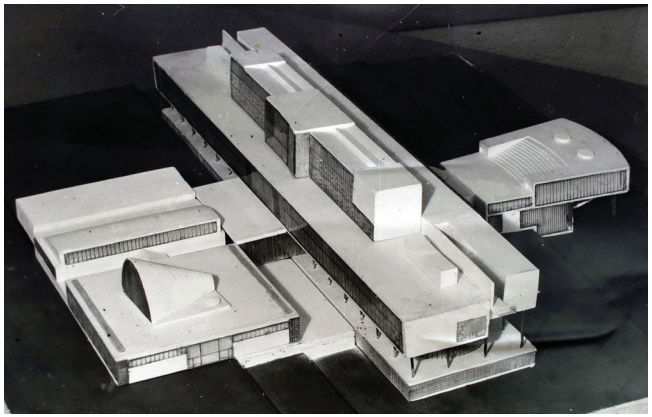
Semnături şi Ştampilă pe proiectul „O casă particulară”

Partea păstrată curinde numai planurile şi este randată alb-negru. Ştampila de certificare a executării lucrării în şcoală, aplicată în partea stângă jos a planşei, este modelul rotund specific Academiei de Arhitectură descris în primele două cazuri de mai sus. În dreapta jos, cu urme de la eticheta de secretizare, este scris de mână cu tuş negru *A. Steriadi / Atelierul Domnului / Profesor Smarandescu.*

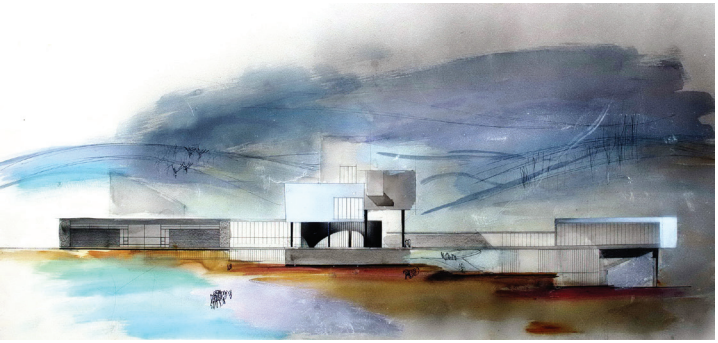
Abia în 1947 Ioana Grigorescu şi-a obţinut diploma de arhitect cu un proiect având ca temă o şcoală de arhitectură şi urbanism, studiată în două variante, rezolvate într-un registru de asemenea modern, de avangardă la vremea respectivă, pentru care a primit calificativul *„Magna cum laudae”*.

Proiectul de diplomă, faţadă, 1947

Fotografii după macheta proiectului de diplomă, 1947

Privind câteva imagini cu macheta proiectului său de diplomă, dar mai ales studiile pregătitoare, înţelegi cât de temeinică a fost adeziunea Ioanei Grigorescu la concepţiile arhitecturii moderne, la care nu va renunţa niciodată, chiar şi atunci când se va ocupa de restaurarea monumentelor istorice. Contrar opinii general împărtăşite că practica în domeniul monumentelor se bazează aproape fără excepţie pe o

cultură şi o apetenţă spre clasic şi tradiţie, în practica sa de restaurator, Ioana Grigorescu, fără să neglijeze aceste aspecte, va reuşi, în mod surprinzător, să sintetizeze în forme bine armonizate tradiţia cu modernitatea.

Spre sfârşitul anilor ’50 Ioana Grigorescu începe să lucreze în domeniul restaurării monumentelor istorice, iar din 1959 va fi angajată la nou-înfiinţata Direcţie a Monumentelor Istorice - DMI.[4] Din jurul anului 1960, până în martie 1972, într-un interval foarte scurt, de mai puţin de 12 ani, Ioana Grigorescu a avut o carieră excepţională de arhitect restaurator, caracterizată prin numeroase lucrări de o mare îndrăzneală şi originalitate, reuşind să-şi înscrie numele cu majuscule în istoria arhitecturii româneşti, la capitolul protejării şi conservării monumentelor istorice.

* * *

În cadrul limitat al unui articol nu se poate face decât o punctare a carierei de restaurator a arhitectei Ioana Grigoresc, subiect care este programat pentr-un număr viitor. Prima sa lucrare în domeniu a fost întregirea incintei de chilii de la **Mănăstirea Dealu, Târgovişte**, proiect de de care s-a ocupat între anii 1955-1958 împreună cu arh. Nicolae Diaconu.[5]

Principala parte a operei Ioanei Grigorescu este concentrată însă în nordul Moldovei, în fosta Bucovină istorică (judeţul Suceava), unde s-a afirmat printr-o activitate de referinţă. Aici, într-o perioadă scurtă, ea şi-a legat numele de salvarea şi restaurarea a numeroase monumente, pomenite succint în continuare, la care a reuşit să rezolve o multitudine de probleme nu numai de restaurare arhitecturală, cât şi de cercetare istorică, specifice fiecărui caz în parte.

Lucrările Ioanei Grigorescu din Bucovina şi Neamţ

Mănăstirea Dragomirna - Corpul de chilii de pe latura de nord a incintei și Holul dintre corpurile de chilii de nord și vest, vedere din 2017

Ansamblul Mănăstirii Dragomirna (1961-1971), inclusiv biserica cimitirului, lucrare care exprimă cel mai bine concepţiile moderne ale Ioanei Grigorescu, transpuse cu multă abilitate la restaurarea unui monument de la începutul secolului al XVII-lea, cu o arhitectură de mare originalitate.

Mănăstirea Sucevița, foișorul de sud-est, reconstruire din beton armat aparent după proiecul Ioanei Grigorescu, vedere din 2016

Ansamblul Mănăstirii Sucevița (1959-1970), inclusiv biserica satului/cimitirului şi turnul-clopotniță al acesteia la care, acolo unde situaţia o impunea, nu a ezitat să facă completări/reconstruiri în forme şi cu materiale contemporane, de regulă beton armat aparent, în rezolvări cu valenţe artistice.

Mănăstirea Humor, Turnul Vasile Lupu, vedere din 2016

Mănăstirea Humor (1961-1965), unde s-a ocupat mai ales de refacerea acoperişului bisericii şi a Turnului Vasile Lupu, căruia i-a redat o înfăţişare atent studiată.
Mănăstirea Putna (1966-1972), unde a restaurat Turnul Tezaur, dar a făcut cercetări şi studii nematerializate pentru consolidarea şi restaurarea bisericii.
Mănăstirea Slatina (1960-1972), la care după proiectele Ioanei Grigorescu s-a executat numai restaurarea a trei turnuri ale incintei.
Biserica de la Voroneţ (1960-1971), la care a refăcut acoperişul, într-o primă formă astăzi modificată şi a realizat o construcţie nouă, casa muzeu şi a custodelui (astăzi stăreţia mănăstirii, reînfiinţată în 1991).

În judeţul Neamţ, după proiectele Ioanei Grigorescu s-au executat restaurări la:
Mănăstirea Secu (1963-1972), biserică (studii pentru readucerea la forma originară, care nu s-au aplicat), latura de vest a incintei, incluzând turnul de intrare şi turnul Mitrofana, arhondaricul şi chiliile de pe laturile de vest şi nord ale incintei.
Mănăstirea Sihăstria Secului (1966-1969), stăreţia (iniţial cu funcţiunea de muzeu desfăşurat în jurul unui patio) şi un grup de chilii noi.

La Iaşi arh. Ioana Grigorescu s-a ocupat de restaurările de la **Casa Dosoftei (1967)**, cât şi de cele de la **Mănăstirea Galata (1960-1963)**.

Într-o încercare de a caracteriza în final opera arhitectei Ioana Grigorescu, trebuie să remarcăm în primul rând că prin tot ce a creat ea şi-a demonstrat formaţia profesională profund modernă, care s-a manifestat consecvent, indiferent de programul abordat, reuşind în restaurarea monumentelor istorice să îmbine cu mult talent artistic, dar şi foarte mult curaj, elementele constructive originare ale acestora cu reconstituiri sau/şi adaosuri tratate într-un registru modern, modalitate de restaurare aplicată fără ezitări.

Ioana Grigorescu a încercat să evite, acolo unde nu existau date sigure, reconstrucţia bazată numai pe elemente analoage, abordare care poate conduce la pastişe, cel mult cu valoare scenografică. Caracteristic pentru operaţiile practicate de Ioana Grigorescu a fost modul reconstituirii unor părţi sau a unor elemente ale construcţiei, cum ar fi bolţi, arce, stâlpi etc., din care mai existau numai părţi nesemnificative sau, pur şi simplu, nu mai existau. În acest caz a păstrat tot ce provenea de la construcţia originară, restul fiind completat cu elemente realizate din materiale moderne, cu precădere betonul armat aparent, în forme abil stilizate, marcând astfel tranşant epocile de realizare, evitând soluţiile de tip pastişă.

Mănăstirea Dragomirna, Uşi din turnul de intrare, vedere din 2017

În linii mari, concepţia de restaurare susţinută de Ioana Grigorescu stă sub semnul sincerităţii şi autenticităţii, fiind definită de ea ca *„... **asemănătoare reîntregirii unui vas de lut cu un alt material contrastant* **[şi pe care]** ***privindu-l, eşti mulţumit să ştii care anume porţiune este cu adevărat originală şi care a fost completată.*** [s.n.] *Astfel, cercetătorul viitor sau vizitatorul devine implicit un spectator activ, un critic al restaurării, îşi dă seama atât de starea monumentului la începutul lucrării, cât şi de justeţea sau eventualele greşeli ale reconstruirii...”*.[6]

În acest sens, a urmărit consecvent diferenţierea clară a etapelor de construcţie şi intervenţie, marcând fără dubii, dar în deplină armonie, părţile vechi de cele noi, reconstruite sau adăugate. La nivelul completărilor şi refacerilor Ioana Grigorescu a apelat fără excepţie, la forme sculpturale, în general, interpretări artistice, rafinate, care, în cazul detaliilor, pleacă, de regulă, de la surse de inspiraţie etno-folclorice, foarte bine stilizate artistic în sens modern.

Schiţe ale Ioanei Grigorescu pentru uşi

Acestea sunt realizate, de regulă, din lemn, dar uneori şi din beton armat aparent sau îmbinând în mod surprinzător cele două materiale în forme pline de fantezie, care rimează perfect cu elementele vechi, în general, din piatră, existente din etapele originare ale monumentului restaurat şi care se mai păstrau la momentul intervenţiei. O notă specială trebuie făcută referitor la numărul mare de tipuri de scări, toate de o mare originalitate, rezolvate cu forme contemporane şi dimensiuni corespunzătoare specificului locului în care sunt dispuse, inventarierea şi studierea acestora putând fi o temă separată de studiu.

Mănăstirea Slatina, turnul sud-estic, uşă şi detaliu de scară, vedere din 2016

Mănăstirea Suceviţa, scară pe latura de sud a zidului de incintă, vedere din 2016

Prin tot ce a creat, arhitecta Ioana Grigorescu, cu un deosebit respect pentru monumentele restaurate, a căutat să se manifeste cu toată sinceritatea şi a intrat într-un dialog bine susţinut cu tradiţia, afirmându-şi însă fără complexe, uneori cu nedisimulată mândrie, personalitatea, dar şi epoca sa, folosind cu multă îndrăzneală materiale şi forme moderne, într-o concepţie cu evidente valenţe artistice.

* * *

În final, trebuie amintit că remarcabilele calităţi de arhitect şi restaurator ale Ioanei Grigorescu au fost completate fericit cu cele de artist plastic, care s-a manifestat de la cea de grafician, ilustrator de carte, până la cea de scenograf sau creator de costume teatrale.

Alexandru Panaitescu

NOTE

1 Articolul este un rezumat al primei părţii „Omul şi opera” din albumul monografic *Ioana Grigorescu, expresia sincerităţii* de Alexandru Panaitescu, în curs de apariţie sub egida Uniunii Arhitecţilor din România.

2 Redactarea proiectelor de şcoală pe hârtie de desen cu formatul în jur de 120x80 cm s-a folosit până în semestrul II al anului universitar 1971/1972, când din iniţiativa noului rector de atunci, arh. Cezar Lăzărescu, pentru legarea învăţământului de arhitectură de practica institutelor de proiectare, s-a impus redactarea pe calc a mari majorităţi a proiectelor de şcoală, fără folosirea în mod special a formatelor standard.

3 Trebuie remarcat că noul format al ştampilei nu mai cuprinde sigla şcolii, aşa cum era până în 1938.

4 DMI a ajuns să fie o denumire generică, care se referă la aceeaşi instituţie din domeniul restaurării monumentelor, care a trecut prin diverse forme de organizare, cu denumiri conjuncturale, al cărei nucleu s-a format practic după 1952, din 1959 reorganizat şi amplificat sub forma DMI, care a funcţionat până în 1977, când a fost desfiinţată abuziv. Aceasta a fost poate cea mai eficientă formă de organizare a activităţii de conservare şi restaurare a monumentelor istorice din România, reunind evidenţa, cercetarea, proiectarea, avizarea şi execuţia lucrărilor din domeniu.

5 O parte din activitate sa profesională, dar şi viaţa personală a Ioanei Grigorescu au fost marcate de legătura strânsă cu arhitectul Nicolae Diaconu (1915-1997). Multă vreme colaboratori, Ioana Grigorescu şi Nicolae Diaconu au fost prieteni, un timp căsătoriţi, până în 1956, când au divorţat. Ulterior, cei doi au păstrat totuşi o relaţie strânsă, cel puţin profesională. Între 1959-1963, ei au lucrat împreună la cercetarea şi proiectarea restaurării ansamblului Mănăstirii Sucevița, cât şi la primele faze ale restaurărilor de la mănăstirile Humor, Voroneţ, Dragomirna şi Galata din Iaşi, iar între 1965-1966 au colaborat şi la cercetările din cadrul Mănăstirii Secu şi ulterior la cele de la Mănăstirea Putna. După 1963 Ioana Grigorescu a condus singură aceste lucrări, cu excepţia aceleia de la Galata, pe care a continuat-o Nicolae Diaconu.

6 Ioana Grigorescu, „Puncte de vedere pe marginea restaurării de la Sucevița”, rev. *Arhitectura* 4/1973, p. 45.